

УДК 930(477)(092)“18/19”:94(4:470)

DOI 10.69550/3041-1467.7.333209

Witalij TELWAK

Doktor habilitowany nauk historycznych, profesor w Zakładzie historii powszechnej i nauk pomocniczych historii Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Iwana Franki w Drohobycz, ul. Iwana Franki, 24, m. Drohobycz, Ukraina, 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: 0000-0002-2445-968X

Witalij MASZENKO

Doktor habilitowany nauk historycznych, profesor, kierownik Zakładu historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu w Czerkasach imienia Bogdana Chmelnickiego, Bulwar Szewczenki 81, m. Czerkasy, Ukraina, 18031 (masnenko@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-7825-3871

Vitalii TELVAK

PhD hab. (History), Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (telvak1@yahoo.com)

Vitalii MASZENKO

PhD hab. (History), Professor, head of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81, Cherkasy, Ukraine, postal code 18031 (masnenko@ukr.net)

Opis bibliograficzny artykułu: Telwak, W., Masnenko, W. (2025). Problem "Europa i Rosja" w refleksji teoretycznej i metodologicznej Mychajły Hruszewskiego. *Axis Europae*, 7, 17–27. doi: 10.69550/3041-1467.7.333209

Bibliographic Description of the Article: Telvak, V., Masnenko, V. (2025). Problem "Europa i Rosja" w refleksji teoretycznej i metodologicznej Mychajły Hruszewskiego [The Problem of "Europe and Russia" in the theoretical and methodological reflection of Mykhailo Hrushevsky]. *Axis Europae*, 7, 17–27. doi: 10.69550/3041-1467.7.333209 [in Polish].

**PROBLEM "EUROPA I ROSJA" W REFLEKSJI TEORETYCZNEJ I
METODOLOGICZNEJ MYCHAJŁY HRUSZEWSKIEGO**

Streszczenie. *Celem artykułu jest wyjaśnienie specyfiki prezentacji problemu "Europa i Rosja" w teoretycznym i metodologicznym ujęciu M. Hruszewskiego. Podstawą metodologiczną jest podejście interdyscyplinarne. Ważną rolę odegrały metody filozoficzne, ogólnonaukowe i specyficzne metody historyczne. Szczególny nacisk kładzie się na strukturalną i funkcjonalną systematyczną analizę faktów historiograficznych oraz metodę krytycznej analizy materiału dokumentalnego. Naukowa nowość opracowania polega na kompleksowej rekonstrukcji teoretycznej i metodologicznej refleksji M. Hruszewskiego nad problemem "Europa i Rosja". Wnioski.* Podsumowując uwagi na temat stosunku M. Hruszewskiego

do relacji “Europa i Rosja” w kontekście historycznej ewolucji narodu ukraińskiego należy zwrócić uwagę na aksjologiczne nasycenie jego narracji, co w zasadzie było nietypowe dla przedstawicieli pozytywistycznej formuły narracji historycznej *sine ira et studio*. Taka emocjonalność pojawiała się wtedy, gdy czysto naukowy problem badacz przenosił na antynomię “przyjaciel czy wróg”. W takich przypadkach, mimo wielokrotnie deklarowanego okcydentalizmu, sympatie M. Hruszewskiego, choć nie nadmiernie manifestowane, często lokowały się po stronie północnego sąsiada – Rosji. Ogólnie rzecz biorąc, relację “Europa i Rosja” uczony rozpatrywał na ogół z dwóch perspektyw czasowych – długiego historycznego okresu koekzystencji Ukraińców z ich zachodnimi i wschodnimi sąsiadami, jak również w zakresie swoich własnych doświadczeń życiowych, uwikłanych w burzliwe wydarzenia z końca XIX i pierwszych dekad XX ww. na kontynencie europejskim. To, jak sądzimy, w znaczącym stopniu tłumaczy zauważoną ambiwalencję w poglądach uczonego. Zauważmy, że ta tendencja stanowi jedną z istotnych cech ukraińskiej humanistyki nie tylko XX wieku, ale i naszego czasu. Wszystko to motywuje do kontynuacji badań nad problemem “Ukraina-Rosja- Europa” w szerszym kontekście chronologicznym i tematycznym.

Słowa kluczowe: M. Hruszewski, problem “Europa i Rosja”, model teoretyczno-metodologiczny, recepcja.

THE PROBLEM OF “EUROPE AND RUSSIA” IN THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL REFLECTION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

Abstract. *This article aims to elucidate the specific features of how the problem of “Europe and Russia” is presented within the theoretical and methodological legacy of Mykhailo Hrushevsky. The research methodology relies on the use of an interdisciplinary approach. Based on the principles of objectivity and historicism, the research has done the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method. The article has used the heuristic possibilities of periodisation, classification and typology methods. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive reconstruction of M. Hrushevsky’s theoretical and methodological reflection on the problem of “Europe and Russia”. Conclusions. Our reflection on Hrushevsky’s approach to the problem of “Europe and Russia” within the broader historical evolution of the Ukrainian people has revealed a marked emotionality in his historiosophical and historiographical discourse. This stands in contrast to the positivist principle of *sine ira et studio* that Hrushevsky implemented in his work. This emotionality arose when the researcher recontextualized a purely scientific question into the axiological plane of “friend-stranger”. Notably, despite his often-professed pro-Western orientation, Hrushevsky’s sympathies, though subtly expressed, frequently leaned toward the Russian side. In his analysis, Hrushevsky approached the “Europe and Russia” dilemma from two distinct temporal perspectives: the long historical period of coexistence of Ukrainians with their Western and Eastern neighbors, as well as from the point of view of his own life experience, primarily taking into account the turbulent events of the late 19th - early decades of the 20th century on the European continent. It is precisely under the influence of the latter that the developed worldview guidelines undergo mutations and the formulated historiographic models are corrected. This, in our opinion, largely explains the observed ambivalence of the scientist’s statements. We note that this ambivalence, not least from the submission of M. Hrushevsky, is one of the notable features of Ukrainian humanities not only of the 20th century, but also of our time. All this actualizes the continuation of studies on the problem of “Europe and Russia” in broader chronological and thematic contexts.*

These contemporary events prompted shifts in Hrushevsky's worldview and revisions to his historiographic models. This dynamic, in our view, helps to explain the ambivalence observed in his assessments. Furthermore, this ambivalence, particularly as articulated by Hrushevsky, can be seen as a defining trait of Ukrainian humanities throughout the 20th century and continuing into the present. These considerations underscore the relevance of further research into the "Europe and Russia" problem within broader chronological and thematic frameworks.

Keywords: *M. Hrushevsky, the problem of "Europe and Russia", theoretical and methodological model, reception.*

Sformułowanie problemu. Orientowanie twórczości M. Hruszewskiego w relacji "Europa i Rosja" zawsze było poważnym problemem dla badaczy jego dorobku. Historyk ten – wychowanek rosyjskiej tradycji historiograficznej i sympatyk ideologii słowianofilskiej – przez całe swe życie, jak to twierdzili jego przeciwnicy ideologiczni okresu walki wyzwolenczej, niósł "nieostudzoną miłość" do "fikcji federalnej Rosji" i "niewyczerpalną wiarę w moskiewskiego liberała" (Мухин, 1936, c. 102–115; 194–202; 268–277). Z drugiej – jako twórca modelu ukraińskiego procesu historycznego, który odchodził od tradycji państwowej szkoły rosyjskiej historiografii XIX wieku – był postrzegany przez wielu rosyjskich intelektualistów za niezbyt rzetelnego naukowca, który podstępem, poprzez praktyki "naukowe", próbował zrealizować polityczny plan rozbioru "jedynego i niepodzielnego" imperium za pieniądze wrogich Słowiańszczyźnie Niemców i Austriaków. Przyniosło mu to etykietę jednego z liderów ukraińskiego ruchu "mazepańskiego".

Równie kontrowersyjną była jego ocena roli Europy Zachodniej jako czynnika cywilizacyjnego. Dla M. Hruszewskiego, jako zwolennika pozytywistycznej filozofii dziejów, osiągnięcia cywilizacyjne *a priori* były związane z kulturą Zachodu. W uzasadnianiu tej tezy często brakowało mu konsekwencji, gdyż z uwagi na dużą ilość zgromadzonego materiału źródłowego i jego różnorodność historyk często odchodził od deklarowanych zasad metodologicznych.

Głębsze poznanie tego problemu wymaga od badacza dorobku M. Hruszewskiego zastosowania perspektywy historiograficznej i historiozoficznej. Pozwala to nie tylko zrealizować konkretne zadania historiograficzne, jakim jest pokazanie mało znanej strony twórczości uczonego, ale również ułatwia zrozumienie skomplikowanych relacji między teorią i praktyką badawczą w jego twórczym laboratorium. Odniesienia do relacji "Europa i Rosja" w pisarstwie M. Hruszewskiego, z uwagi na znaczące wpływy jego koncepcji na badania ukrajinistyczne w XX wieku, pozwalają też zidentyfikować ideowe korzenie wielu współczesnych perspektyw historiozoficznych.

Analiza najnowszych badań. Problem zrozumienia teoretycznych i metodologicznych poglądów M. Hruszewskiego ma długą tradycję historiograficzną. We współczesnej historiografii badali je Leonid Zaskilniak (Зашкільняк, 1999), Natalia Jakowenko (Яковенко, 2008), Sergij Płochij (Plochy, 2005), a szczególnie intensywnie Witalij Telwak (Тельвак, 2001; Тельвак, 2002a; Тельвак, 2002b; Тельвак, 2003; Тельвак, 2010; Тельвак, 2011; Тельвак, 2012). Jednak ci i inni badacze praktycznie nie dotyczyli specyfiki prezentacji problemu "Europa i Rosja" w teoretycznym i metodologicznym ujęciu M. Hruszewskiego. Jest to powód, dla którego temat naszego badania jest istotny.

Celem artykułu jest wyjaśnienie specyfiki prezentacji problemu "Europa i Rosja" w teoretycznym i metodologicznym ujęciu M. Hruszewskiego.

Prezentacja materiału głównego. Już w pierwszych tomach “Historii Ukrainy-Rusi” M. Hruszewski określał ziemie ukraińskie jako swoistą bramę między Wschodem i Zachodem, której mieszkańcy w czasach masowych migracji wojowniczych hord stepowych odegrali “honorową rolę przedmurza” cywilizacji europejskiej przed niszczącymi wpływami koczowników (Грушевський, 1994, c. 14). Od tego czasu, *de facto* zaczyna się trudna historia stosunków między mieszkańcami Ukrainy a światem zachodnim. Jak twierdził badacz “[...] Historyczne warunki życia orientowały Ukrainę w kierunku zachodnim, zaś geograficzne jej mieszkańcy orientowały i orientują na południe, ku Morzu Czarnemu (Грушевський, 1992c, c. 180). Przez długi czas – faktycznie do rozpadu Rusi Kijowskiej – pod naporem stepowych nomadów i wskutek wewnętrznych konfliktów ukształtowały się stosunki o charakterze partnerskim. Książęcy Kijów, który dokonał cywilizacyjnego wyboru na korzyść wartości bizantyjskich, stał się rodzajem regionalnego lidera, który przyciągał do kultury chrześcijańskiej pogańskie plemiona na swoich północno-wschodnich granicach. Pierwsze voluminy podstawowego dzieła uczonego są przepełnione jego uwagami o przychylności zachodnich stolic wobec Rurykowiczów. O rękę ich córek rywalizowali potężni władcy ówczesnej Europy.

M. Hruszewski, jak zwolennik pozytywistycznego porządku i postępu, w swoich historiozoficznych rozważaniach na różne sposoby zachwalał europejskie osiągnięcia cywilizacyjne i podkreślał ich znaczenie dla kształtowania się narodowego typu kultury ukraińskiej. Badacz wskazywał na ścisłe więzi ziem ukraińskich z kulturą germańską i celtycką w czasach przedpaństwowych. Zwracał uwagę na masowy napływ etnicznego elementu skandynawskiego w czasach kształtowania się najdawniejszej Rusi. W dobie książęcej jej kontakty z Zachodem stały jeszcze silniejsze. Badacz zwracał uwagę na “niezwykle szerokie powiązania dynastyczne” Rurykowiczów z księstwami niemieckimi i innymi państwami ze sfery kultury niemieckiej. Zauważał, że wzmacniały się więzi kulturalne i handlowe z krajami europejskiego Zachodu. Stawały się one konkurencyjne wobec wcześniejszych relacji z krajami bałkańskimi, Bizancjum i Azją Mniejszą (Грушевський, 1992c, c. 14).

Według M. Hruszewskiego po upadku Księstwa Kijowskiego w końcu XII w. centrum ukraińskiej państwowości przesunęło w region halicko-wołyński. Fakt bezpośredniego sąsiedztwa Księstwa Halicko-Wołyńskiego z krajami Europy Zachodniej określił europejski wektor cywilizacyjnego rozwoju młodego państwa. Przyniósł “pełną przewagę wpływów Zachodu wpływami bizantyjskimi i wschodnimi, jakie dominowały w okresie kształtowania się państwa kijowskiego” (Грушевський, 1992c, c. 14–15).

Zdaniem M. Hruszewskiego początki odrębności cywilizacyjnej między Ukrainą a Rosją sięgają przełomu XII i XIII wieku. Historyk ten uważał, że państwo włodzimiersko-moskiewskie nie było ani spadkobiercą, ani następcą Księstwa Kijowskiego – “ono wyrosło na własnym korzeniu” (Грушевський, 2002, c. 77). Dziedzictwo cywilizacyjne państwa kijowskiego, jak twierdził badacz, Moskwa przejęła tylko częściowo, “bardziej przemieszała elementy fińskie, tatarskie, mongolskie”, podczas gdy “Zachodnia Ukraina, w której w XIII wieku skoncentrowało się życie ukraińskie, w pełni wchodziła w krąg życia zachodnioeuropejskiego” (Грушевський, 1992a, c. 15). Pomimo różnic religijnych z katolickim Zachodem istniał “duży krąg interesów politycznych i kulturowych [Halicko-Wołyńskiej Rusi] orientował się na Zachód” (Грушевський, 1992a, c. 15).

Kierunek zachodni w rozwoju kultury ziem ukraińskich był konsekwencją włączenia tych terytoriów do państwa polsko-litewskiego. “Dla kultury ukraińskiej ponownie otwierały się korzystne horyzonty” – pisał M. Hruszewski (Грушевський, 2007, c. 316). Ilustrując korzystny charakter wpływów zachodnich na wszystkie przejawy ukraińskiego życia, uczony

zauważał wzrost gospodarczy miast, przeobrażenia ich życia wewnętrznego w oparciu o wzory niemieckie. "Tak więc – podsumowywał ten okres historyczny M. Hruszewski – związana ściśle i bezpośrednio z Europą Zachodnią, Niemcami w pierwszej kolej, i dalej – również z Włochami, Ukraina wkroczyła, tylko z niewielkim zapóźnieniem w dobę włosko-niemieckiego renesansu, niemieckiej reformacji i reakcji katolickiej, która całym swym ciężarem spadła na ukraińskie ziemie pod koniec XVI wieku" (Грушевський, 1992a, c. 154). Ten okres jeszcze bardziej pogłębił cywilizacyjne różnice pomiędzy mieszkańcami ziem ukraińskich i rosyjskich. Carstwo moskiewskie, pisał M. Hruszewski, coraz bardziej odchodziło od staroruskiego dziedzictwa kulturowego, coraz głębiej dostając się pod wschodnie wpływy. Natomiast "Ukraina żyła jednym życiem, jednymi ideami z Zachodem. Stąd czerpała inspiracje kulturowe, stąd brała wzorce dla swojej kultury" (Грушевський, 1992a, c. 154).

Właściwie w stałej interakcji z zachodnioeuropejską kulturą, uważał M. Hruszewski, tworzyły się swoiste cechy ukraińskiego charakteru narodowego, co mentalnie spokrewniało Ukraińców z ich zachodnimi sąsiadami. Z tego powodu "naród ukraiński należy do zachodnioeuropejskiego, czy raczej po prostu do europejskiego kręgu nie tylko siłą związków historycznych, które od wieków wiązały ukraińskie życie z zachodnim, ale i samym składem charakteru narodowego". Natomiast charakter wielkorosyjski, twierdził badacz, kształtował się pod wpływem cywilizacji Wschodu. W związku z tym, właściwe są dla niego takie cechy, jak brak własnej ludzkiej godności i brak szacunku do godności innej osoby, brak zamiłowania do wygodnego życia, skłonność do anarchii. Wszystko to, podkreślał historyk, jest "kompletną antytezą do ukraińskich cech narodowych", które "czynią Ukraińca duchowo bliskim światu zachodnioeuropejskiemu, w czymś germańskiemu [...] w innym romańskiemu" (Грушевський, 1992b, c. 22).

M. Hruszewski stale podkreślał twórczy charakter tych wpływów. Według uczonego, zachodnie wzorce cywilizacyjne przemieszały się ze starymi tradycjami, na których wyrosło społeczeństwo staroruskie. W wyniku tego wykształciła się swoista kultura ukraińska. Tak, na przykład, powstała oryginalna ukraińska sztuka XVII–XVIII wieku, co, wskazuje badacz, przyciągało "zachodnioeuropejskiego człowieka". "[...] Kulturę i sztukę XVII–XVIII w., do samego końca Hetmanszczyzny – podkreślił M. Hruszewski, – trzeba nazywać zachodnią. Głównie opartą na wzorach niemieckich, częściowo włoskich i francuskich, które przenikały bezpośrednio i pośrednio przez warstwę polską" (Грушевський, 1992a, c. 16).

Przedstawiony przez M. Hruszewskiego niemal idylliczny obraz stosunków między Ukrainą a Zachodem nie był zbyt mocno udokumentowany materiałem źródłowym. Autorowi brakowało też konsekwencji. Na stronach większości tomów "Historii Ukrainy-Rusi" znajdujemy zaprzeczenie każdej z powyższych tez. Paradoksalnie, ale badacz ponownie odwoływał się do wartości pozytywistycznych. Na przykład zachodnie wpływy na ukraińską edukację w XIV–XVI w. uczony krytykował z dwóch pozycji. Z jednej strony ubolewał, że wzory szkół zachodnich niszczyły własne tradycje oświatowe, nie pozwalając znaleźć rodzimych sposobów na modernizację tego segmentu życia społecznego. Badacz przekonywał też, że ta szkoła scholastyczna dawała na ogół bardzo mało prawdziwej wiedzy i żadnej zachęty do niej, do pozytywnych nauk" (Грушевський, 1995, c. 478) (podkreślenie nasze – aut.). M. Hruszewski skarżył się również, że "ta szkoła była bardzo mało związana z prawdziwym życiem narodu ukraińskiego w przeszłości i teraźniejszości, miała bardzo słabo określony narodowy charakter w szerszym tego słowa znaczeniu" (Грушевський, 1995, c. 478).

W zupełnie innym świetle w "Historii Ukrainy-Rusi" zostało przedstawione włączenie ziem ukraińskich do państwa polsko-litewskiego. Na łamach trzeciego tomu w/w pracy M. Hruszewski wydarzenie to emocjonalnie nazwał "fatalnym przełomem w życiu

ukraińsko-ruskiego narodu”, od którego Ruś i kultura staroruska “nic nie zyskała, a straciła – bez końca [...] na szkodę nie tylko swego narodu – ze szkodą dla cywilizacji wogóle” (Грушевський, 1993a, c. 503).

Podobne zabarwienie aksjologiczne, w “Historii Ukrainy-Rusi” i na łamach publicystyki historycznej M. Hruszewskiego, miały niemieckie wpływy na kulturę ukraińską. “W naszą glebę niemieckie formy sadzono władzą i szlachtą z początku niewygodnie, niedostosowanie do lokalnych warunków, uszkodzone narodową i religijną ekskluzywnością, okrojone albo wykrzywione fiskalizmem lub w interesach stanu szlacheckiego, i dalej ich psuli i kaleczyli z tych samych powodów” – pisał uczony (Грушевський, 1995, c. 138–139). Negatywny był emocjonalny stosunek M. Hruszewskiego do zachodnich wpływów cywilizacyjnych, wyjątkowo destrukcyjnych czynników dla swoistej staroruskiej miejskiej kultury. Szczególnie wymownie, jak zauważyła Natalia Jakowenko, widać to na przykładzie oceny przez uczonego rozprzestrzeniania się prawa magdeburskiego na ziemiach ukraińskich (Яковенко, 2008; Тельвак, 2000b). Jednak odpowiedzialność za ten stan rzeczy uczony w pełni przerzucał na stronę polską, która, jego zdaniem, przez system zakazów rozerwała stare więzi Ukrainy z Zachodem i takim sposobem “wszystko było tak urządzone, ażeby zachodnia kultura mogła dotrzeć na Ukrainie nie inaczej jak poprzez kiepski polski alembik” (Грушевський, 1995, c. 139).

Przyczyny oskarżenia Zachodu o zniszczenie swoistej kultury ukraińskiej, wielokrotnie próbowali wyjaśnić współcześni badacze. Leonid Zaszkilniak akcentuje słowianofilskie sympatie M. Hruszewskiego przyjęte przez niego jeszcze w gimnazjum i w latach studenckich (Зашкільняк, 1999). Z takimi ustaleniami w swojej monografii o wybitnym uczonym zgadza się Sergij Płochij (Plochy, 2005, p. 114). Natomiast Natalia Jakowenko podkreśla “rosyjską tradycję umyslową”, w cieniu której odbywała się ewolucja twórczości M. Hruszewskiego (Яковенко, 2008, c. 97; Тельвак, 2000a). W naszej opinii, takie zdania wymagają rozwinięcia, gdyż stosunek M. Hruszewskiego do Zachodu nie był tak jednoznaczny.

Równie ambiwalentny był stosunek M. Hruszewskiego do Rosji. Północny sąsiad został przedstawiony jako sekwencyjna antyteza cywilizowanego Zachodu, jako kraj, który żyje na modłę wschodnich państw despotycznych. Elity polityczne Moskwy historyk wymownie nazywał “północnymi barbarzyńcami”, przeciwstawiając je “doświadczonym i cywilizowanym ludziom kultury zachodniej” (Грушевський, 1997, c. 759). W konsekwencji tego promoskiewski wybór kierunku polityki zagranicznej kozackiej starszyny na czele z Bohdanem Chmielnickim M. Hruszewski uważał za fatalne dla europejskich perspektyw Ukrainy. Ale jednocześnie zauważał, że ten wybór był dokonany w dużej mierze pod wpływem ówczesnych okoliczności, jako odpowiedź na nadużycia ze strony katolickiej Rzeczypospolitej. Geopolityczny wybór współczesnych ukraińskich elit uczony nazywał zwrotnym, również dla historii Europy Wschodniej, gdyż radykalnie zmienił on mapę polityczną współczesnego świata. Zapoczątkował on szybki upadek Polski i przekształcenie Moskwy w potężnego lidera ogólnoeuropejskiego wymiaru (Грушевський, 1996, c. 569). “[...] Przejście Ukrainy spod władzy Rzeczypospolitej polskiej pod protekcję moskiewskiego cara – pisał M. Hruszewski – [...] przesunęło centrum ciężkości politycznej w Europie Wschodniej z Polski do Moskwy, dając potężny impuls do europeizacji Moskwy, jej włączenia w polityczny układ europejski etc” (Грушевський, 1996, c. 6).

Historyk był przekonany, że wcielenie ziem ukraińskich do państwa moskiewskiego pozwalało Ukraińcom na dalsze funkcjonowanie w strefie kultury europejskiej. “[...] Ukraina XVII w. nadal była Europą, i chciała nią być każdą częścią swojej istoty!” – emocjonalnie

podkreślał badacz (Грушевський, 1996, c. 1496). Dopiero po likwidacji Hetmańszczyzny, na przełomie XVIII i XIX wieku, Ukraina pod presją wydarzeń politycznych dokonała zwrotu w kierunku rosyjskiej imperialnej północy. M. Hruszewski łączył to z przymusową rusyfikacją życia ukraińskiego, ekonomiczną eksploatacją ziem ukraińskich, umyślnym zniszczeniem istniejących przestrzeni edukacyjnych opartych na wzorach zachodnich. W efekcie tego – pisał historyk – "Ukraina XIX wieku została odcięta od Zachodu, od Europy i zwrócona obliczem ku północy, popchnięta nosem w głuchy kąt wielkorosyjskiej kultury i życia. Całe ukraińskie życie było wyrwione z swojego ustalonego środowiska, historycznie i geograficznie istniejącego toru i zrzucone na wielkoruski grunt na potok i rozgrabienie" (Грушевський, 1992a, c. 17).

Co ciekawe, przekonanie o fatalnych skutkach wyboru Bogdana Chmielnickiego M. Hruszewski wyrażał również w obecności swoich studentów. Przykładem tego są konsultacje M. Hruszewskiego dla jego studentów we Lwowie, na których oceniał on sposoby interpretacji badanych przez nich zagadnień. Tak w liście do Iwana Dżydzory, który studiował cechy polityki gospodarczej Piotra I w stosunku do ziem ukraińskich, M. Hruszewski doradzał, by nie przestrzegać upowszechnionych w nauce tez na temat pragmatyzmu gospodarczego rosyjskiego władcy, ale próbować udowodnić, "że to nie był merkantylizm, a tylko polityka" (Панькова, Пришляк, 2008, c. 281; Тельвак, Педич, 2016) (podkreślenie M. Hruszewskiego).

Wraz z rygorystycznymi ocenami skutków przyłączenia ziem ukraińskich do państwa rosyjskiego, M. Hruszewski i tutaj wykazywał się zadziwiającą jak dla badacza-pozytywisty ambiwalencję myślenia historycznego. Pomimo wielokrotnego zwrócenia uwagi na mentalne różnice między Ukraińcami i Rosjanami, badacz niejednokrotnie zauważał ich wyznaniową bliskość, co zmuszało ukraińskie elity do akceptowania północnego sąsiada, zwłaszcza po katolicyzacji elit litewskich. "Na przełomie XV i XVI wieku istnienie takiej skłonności [do Moskwy] było już dość jasne" – pisał autor "Historii Ukrainy-Rusi" (Грушевський, 1993b, c. 183).

M. Hruszewski zwracał również uwagę na wspólnotę tradycji historycznych, które zbliżały książąt ukraińskich i moskiewskich. Historyk odwoływał się do przekonania, że Moskwa "jest sukcesorką starożytnego państwa ruskiego" o "wysoce rozwiniętym ustroju arystokratycznym – przede wszystkim, książęcej arystokracji" (Грушевський, 1993b, c. 338). Taka bliskość praktyk religijnych i tradycji historycznej, zdaniem M. Hruszewskiego, szybko doprowadziła do stopniowej zmiany priorytetów polityki zagranicznej, która ostatecznie utorowała drogę ku późniejszej decyzji kozackiej starszyny w epoce Chmielniczyny.

Przełomem dla geopolitycznej orientacji Ukrainy w wymiarze "Europa i Rosja" były rewolucje w Rosji w latach 1905 oraz 1917. Uczony był pełen szczerych nadziei na demokratyczne zdobycze pierwszej rosyjskiej rewolucji. Swą *Ilustrowaną Historię Ukrainy*, którą pisał właśnie w tym czasie, ukończył wiele mówiącym zdaniem: "Oczywiście, szeroki narodowy rozwój ukraińskości jest i w Rosji kwestią niedalekiego czasu i możemy z pełną wiarą patrzeć w jego przyszłość" (Грушевський, 1913, c. 519). Równie wzniosłe były jego oceny i wydarzeń 1917 r. Druga rewolucja rosyjska była dla niego i jego ideologicznych zwolenników, "zorzą nowego świata" i "globalnym wyzwoleniem pracy i mas pracujących" (Жуковський, 2002).

Jednak rzeczywistość rosyjskiej rewolucji, która nie uznawała ukraińskiej podmiotowości politycznej, bardzo szybko ochłodziła wzniosłe nastroje M. Hruszewskiego. Będąc na czele Centralnej Rady wzywał, by "z nową siłą, z nową energią przywrócić więzi ze światem zachodnim" (Грушевський, 1992b, c. 21). To, jak stwierdzał badacz, jest

podyktowane nie tylko starą ukraińską tradycją, ale i “tym duchownym pokrewieństwem, jakie niewątpliwie istnieje między ukraińskim ludowym etnicznym elementem i życiem zachodnioeuropejskim”. Badacz po raz kolejny stwierdzał, że lud ukraiński należy do europejskiego kręgu cywilizacyjnego poprzez sam charakter narodu. Z tego powodu jego powrót do kultury europejskiej, w przekonaniu M. Hruszewskiego, odbędzie się naturalnie dzięki temu pokrewieństwu. “Ukraina – stwierdzał – może teraz powrócić z nową, nawet – po reakcji – z nieco powiększoną siłą do tego bliskiego duchem i charakterem świata. W pierwszej kolej – do świata germańskiego, niemieckiego, z którym w przeszłości miała najwięcej związków, najwięcej wpływów, a teraz składają się okoliczności tak, że będzie najłatwiej skontaktować się z zachodnim światem, korzystać z jego zasobów wiedzy, kultury, instynktu społecznego oraz dyscypliny” (Грушевський, 1992b, с. 21).

Wnioski. Podsumowując uwagi na temat stosunku M. Hruszewskiego do relacji “Europa i Rosja” w kontekście historycznej ewolucji narodu ukraińskiego należy zwrócić uwagę na aksjologiczne nasycenie jego narracji, co w zasadzie było nietypowe dla przedstawicieli pozytywistycznej formuły narracji historycznej *sine ira et studio*. Taka emocjonalność pojawiała się wtedy, gdy czysto naukowy problem badacz przenosił na antynomię “przyjaciół czy wróg”. W takich przypadkach, mimo wielokrotnie deklarowanego okcydentalizmu, sympatie M. Hruszewskiego, choć nie nadmiernie manifestowane, często lokowały się po stronie północnego sąsiada – Rosji. Ogólnie rzecz biorąc, relację “Europa i Rosja” uczony rozpatrywał na ogół z dwóch perspektyw czasowych – długiego historycznego okresu koekzystencji Ukraińców z ich zachodnimi i wschodnimi sąsiadami, jak również w zakresie swoich własnych doświadczeń życiowych, uwikłanych w burzliwe wydarzenia z końca XIX i pierwszych dekad XX ww. na kontynencie europejskim. To, jak sądzimy, w znaczącym stopniu tłumaczy zauważoną ambiwalencję w poglądach uczzonego. Zauważmy, że ta tendencja stanowi jedną z istotnych cech ukraińskiej humanistyki nie tylko XX wieku, ale i naszego czasu. Wszystko to motywuje do kontynuacji badań nad problemem “Ukraina-Rosja-Europa” w szerszym kontekście chronologicznym i tematycznym.

Finansowanie. Artykuł został przygotowany zgodnie z tematem, finansowanym z budżetu państwa, “Przeciwdziałanie polityce historycznej państwa-agresora Federacji Rosyjskiej w procesie deokupacji terytoriów ukraińskich” (państwowy numer rejestracyjny 0123U101598).

LISTA ŹRÓDEŁ I LITERATURY

- Грушевський, М. (1913). *Ілюстрована історія України*. Київ-Львів.
- Грушевський, М. (1992a). Наша західня орієнтація. *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 14–17.
- Грушевський, М. (1992b). Нові перспективи. *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992, 21–27.
- Грушевський, М. (1992c). *Орієнтація чорноморська. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992, 18–20.
- Грушевський, М. (1993a). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 3.
- Грушевський, М. (1993b). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 4.
- Грушевський, М. (1994). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 1.
- Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 6.
- Грушевський, М. (1996). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 9, ч. 1.
- Грушевський, М. (1997). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 9, ч. 2.

Грушевський, М. (2002). Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; т. 1*, 75–82.

Грушевський, М. (2007). Українська справа в її історичному розвитку. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / т. 8. Серія “Історичні студії та розвідки (1906 – 1916)”*, 312–337.

Жуковський, А. (2002). Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр. *Український історичний журнал*, 1, 96–125.

Зашкільняк, Л. (1999). Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна Модерна*, 2–3, 133–153.

Мухин, М. (1936). Проф. М.Грушевський (1866 – 1934), *Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя*, IV, 102–115; 194–202; 268–277.

Панькова, С., Пришляк, В. (2008). *Листування Михайла Грушевського, т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори*. Київ–Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір».

Тельвак, В. (2000а). Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939 – 1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 35–36, 354–366.

Тельвак, В. (2000б). Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук*, 5, 163–174.

Тельвак, В. (2001). Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894 – 1914 рр.). *Київська Старовина*, 5, 157–166.

Тельвак, В. (2002а). *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття)*. Дрогобич: «Вимір».

Тельвак, В. (2002б). Методологічні основи історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Київська Старовина*, 2, 3–28.

Тельвак, В. (2003). Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках «Українського Історика». *Український історик*, 1–5, 177–192.

Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство. Науковий журнал*, 3, 29–35.

Тельвак, В. (2011). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*, 2–3 (273), 290–298.

Тельвак, В. (2012). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.

Тельвак, В., Педич, В. (2016). *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Львів: Світ.

Яковенко, Н. (2008). Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України–Руси»? Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. Київ: НАН України, Інститут історії України, 95–100.

Plokhyy, S. (2005). *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.

REFERENCES

Hrushevskiy, M. (1913). *Iliustrovana istoriia Ukrainy* [Illustrated History of Ukraine]. Kyiv-Lviv. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1992a). Nasha zakhidnia oriientatsiia [Our Western Orientation]. *Na porozi Novoi Ukrainy. Statti i dzherelni materiialy – On the Threshold of New Ukraine. Articles and Source Materials.* Niu York – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen, 14–17. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1992b). Novi perspektyvy [New Perspectives]. *Na porozi Novoi Ukrainy. Statti i dzherelni materiialy – On the Threshold of New Ukraine. Articles and Source Materials.* Niu York – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen, 21–27. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1992c). Oriientatsiia chornomorska [Black Sea Orientation]. *Na porozi Novoi Ukrainy. Statti i dzherelni materiialy – On the Threshold of New Ukraine. Articles and Source Materials.* Niu York – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen, 18–20. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1993a). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka, t. 3. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1993b). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka, t. 4. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka, t. 1. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka, t. 6. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1996). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka, t. 9, ch. 1. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2002). Zvychainska skhema “russkoi” istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho Slovianstva [The usual scheme of “Russian” history and the case of the rational structure of the history of Eastern Slavs]. *Hrushevskiy M.S. Tvory: U 50 t. – Hrushevsky M.S. Works: In 50 volumes*; t. 1, 75–82. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2007). Ukrainska sprava v yii istorychnomu rozvytku [The Ukrainian case in its historical development]. *Hrushevskiy M.S. Tvory: U 50 t. – Hrushevsky M.S. Works: In 50 volumes*, t. 8. Seriiia “Istorychni studii ta rozvidky (1906 – 1916)”, 312–337. [in Ukrainian].

Mukhyn, M. (1936). Prof. M. Hrushevskiy (1866 – 1934) [Prof. M. Hrushevskiy (1866 – 1934)]. *Vistnyk. Misiachnyk literatury, mystetstva, nauky y hromadskoho zhyttia – Bulletin. Monthly of Literature, Art, Science and Public Life, IV*, 102–115; 194–202; 268–277. [in Ukrainian].

Pankova, S., & Pryshliak, V. (2008). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho, t. 4: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhor* [Correspondence of Mykhailo Hrushevsky, vol. 4: Correspondence of Mykhailo Hrushevsky and Ivan Dzhydzhora]. Kyiv–Niu–Iork: UIT, VD “Prostir”. [in Ukrainian].

Plokhyy, S. (2005). *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, Toronto-Buffulo-London: University of Toronto Press. [in English].

Telvak, V. (2000a). Problemy istoryko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (1939 – 1990 rr.) [Problem’s of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939 – 1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 35–36, 354–366. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2000b). Istoryko-teoretychni doslidzhennia v hrushevskoznavstvi (90-ti rr. XX st.) [Historical and theoretical studies in pear studies (90s of the XX century)]. *Problemy humanitarnykh nauk – Problems of humanitarian sciences*, 5, 163–174. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2001). Teoretychni problemy istorii u tvorchii spadshchyni M. S. Hrushevskoho-retsenzenta (1894 – 1914 rr.) [Theoretical problems of history in the creative legacy of M. S. Hrushevskyi the reviewer (1894 – 1914).]. *Kyivska Starovyna – Kyiv Antiquity*, 5, 157–166. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2002a). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century)]. Drohobych: “Vymir” [in Ukrainian].

Telvak, V. (2002b). Metodolohichni osnovy istorychnykh pohliadiv M. S. Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Methodological foundations of historical views of M. S. Hrushevskyi (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Kyivska Starovyna – Kyiv Antiquity*, 2, 3–28. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2003). Problemy doslidzhennia teoretyko-metodolohichnoi spadshchyny M. Hrushevskoho na storinkakh “Ukrainskoho Istoryka” [Problems of researching the theoretical and methodological heritage of M. Hrushevskyi on the pages of “Ukrainian Historian”]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–5, 177–192. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress.]. *Kraieznavstvo. Naukovyi zhurnal – Local history. Scientific journal*, 3, 29–35. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskiana by Ruslan Pyrig]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2–3 (273), 290–298. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2012). Hrushevskiana na storinkakh “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” (1991 – 2010 rr.) [Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991 – 2010)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483–498. [in Ukrainian].

Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho* [Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky]. Lviv: Svit [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2008). Koho ta yak inshuie Mykhailo Hrushevskyi v “Istorii Ukrainy–Rusy”? [Who and how is Mykhailo Hrushevsky other in “History of Ukraine–Rus”?]. *Obraz Inshoho v susidnikh istoriiakh: mify, stereotypy, naukovy interpretatsii – The Image of the Other in Neighboring Histories: Myths, Stereotypes, Scientific Interpretations*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 95–100. [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (1999). Metodolohichni pohliady Mykhaila Hrushevskoho [Methodological views of Mykhailo Hrushevskyi]. *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*, 2–3, 133–153. [in Ukrainian].

Zhukovskyi, A. (2002). Politychna i publitsystychna diialnist M. S. Hrushevskoho na emihratsii 1919 – 1924 rr. [Political and journalistic activities of M. S. Hrushevsky in emigration 1919 – 1924]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 96–125. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17 грудня 2024 р.
Стаття рекомендована до публікації 30.05.2025.